

1. Bevezetés

Az első világháború kitörésekor az európai államok egy teljesen új és kiszámíthatatlan helyzetben találták magukat. A több éve fokozódó nemzetközi feszültségek a balkáni puszkaporos hordó robbanása után teljes erővel a felszínre kerültek. Kezdetben még a konfliktus mérete sem látszott, illetve hogy a háború több évig tart, és mekkora, az összes nyugati társadalmat mélyen érintő dráma lehet belőle. Ahogyan az sem látszott eleinte, hogy a háborús erőfeszítéseknek nemcsak a frontvonalon, hanem a hátszágokban is nagy szerep jut. A harcoló államok, például Nagy-Britannia és Franciaország jogszabályokat fogadott el az általuk ellenségesnek vélt külföldi állampolgárokkal szemben, és külön jogi kategóriát dolgozott ki rájuk. Noha az angol jogban alakult ki az ellenséges idegen, azaz *alien enemy* kategóriája, a francia jog is jelentős mértékben foglalkozott az ellenséges idegeneknek titulált személyekkel, és azzal, hogy hogyan viszonyuljanak hozzájuk.

2. Az ellenséges idegen fogalma az angol jogban

Az angol magánjog által kínált egyik reakció a háborús helyzetre az úgynevezett *alien enemy* kategória bevezetése és használata volt. Ennek a szabályozásnak az volt az alapja, hogy a hadviselő felek a velük ellenséges államok polgáraival (jogalanyaival) szemben is igyekeztek különböző megszorításokkal élni, amelyeknek több okát is azonosíthatjuk. Az egyik ilyen ok, ami természetesnek tűnt, a bizalmatlanság: nyilvánvaló volt a hadviselő feleknek, hogy egy konfliktusban lévő ellenséges ország állampolgára esetleg nyíltan is szembeszegülhet, szervezkedhet, vagy kémkedhet a tartózkodási országával szemben. Szabotázsokat végezhet, amelyek komoly károkat okozhatnak az országban. A második ezzel összefüggésben álló ok a lojalitás hiánya: ha nem lehet elvárni a támogatást az ellenséges állampolgártól, akkor ő miért tartana bármiféle segítségre igényt? A harmadik ok az erőforrások maximalizálása: ami az egyik hadviselő államnak nyereség, a másikkal akár veszteséget jelenthet. A negyedik ok mögött a büntetési szándék volt: azokra az akár vélt célpontokra kell elsősorban lecsapni, akik a közelben vannak. Az ötödik ok pedig a reciprocitás volt: ezek az intézkedések gyakran párhuzamosan mentek végbe a különböző országokban. Ha az egyik hadviselő fél elkezdte, akkor a vele szemben álló fél szintén szigorítást vezetett be az ellenséges állampolgárokkal szemben. Hatodik okként felmerültek a nemzeti piacon az egyes állampolgárok gazdasági sikerei és lehetőségei. Nyilvánvaló, hogy nem akarták a háborús kormányok, hogy a besorozott hazai állampolgárságú férfiak hiánya miatt az (ellenséges) külföldiek esetlegesen jelentősebb gazdasági sikereket érjenek el vállalkozóként, illetve munkavállalóként. Hetedik okként pedig azt kell említenünk, hogy a különféle biztonsági szervek szereték volna követni és megfigyelni az egyes „ellenséges”

Gyuris Árpád*

Az angol és francia (magán)jog reakciója az ellenséges személyekre az első világháborúban

külföldieket. Erre a lehetőséget magának a kategóriának a bevezetése jelentette, illetve később majd az internálás.

Nem sokkal az első világháború kitörése után az angol bíróságok olyan problémákkal szembesültek, amelyek megoldása érdekében kénytelenek voltak visszatekinteni a napóleoni háborúk idejében hozott döntéseikre.¹ 1914. augusztus 5-én, a Németországgal szembeni háború kihirdetésének másnapján, a parlament gyorsan elfogadta az *Aliens Restriction Actet* (*Idegenek korlátozásáról* szóló törvényt), és megkövetelte a külföldi állampolgároktól (idegenektől), hogy regisztráljanak a rendőrségen, hogy szükség esetén internálhatók vagy kitoloncolhatók lehessenek. Ez a szabály főként az Egyesült Királyságban élő német állampolgárokra íródott, ám később már más ellenséges külföldieket is megcéloztak vele, de a jogszabályok és az azt követő tanácsi rendeletek az országban tartózkodó összes külföldi állampolgárt érintették.²

Az 1914. december 8-án elfogadott *Trading with the Enemy Act* (*Ellenséggel való kereskedelemről* szóló törvény) megtiltotta, hogy bárki kereskedjen vagy kommunikáljon az ellenséggel, és lehetővé tette a kormány számára, hogy lefoglalja az ellenséges személyek tulajdonát. A törvényt 1915-ben, 1916-ban és 1919-ben is módosították, hogy kiterjeszthessék a kormány hatáskörét és szankcióit. Az 1916. július 27-én elfogadott *British Nationality and Status of Aliens Act* (*A brit állampolgárságról és az idegenek jogállásáról* szóló törvény) meghatározta, hogy ki tekinthető brit állampolgárnak, és hogy milyen feltételekkel lehet az idegeneket honosítani. A törvény kimondta, hogy a háború alatt nem lehet az ellenséges idegeneket honosítani, és a brit állampolgárság elveszhet, ha valaki ellenséges kormány szolgálatába áll, vagy ha háborús bűncselekményt követ el.

Egy további, 1915. január 7-én kiadott angol királyi kiáltvány szerint azt a területet, amelyet az ellenség megszállt, ellenséges országgént, a szövetségeseket ezzel szemben barátságos országgént kell kezelni.

Hogy ki számít ellenséges idegennek, arra nem volt könnyű válaszolni. Például Angliában 1914 augusztusa végére a Treasury (Kincstár) memorandumot adott ki iránymutatásul, amely szerint, az aktuális ítélkezési gyakorlatnak megfelelően, nem az érintett személy vagy a cég nemzetisége számít, hanem az, hogy az adott személy

* Gyuris Árpád PhD, jogtanácsos, ORCID: 0009-0000-5092-4445

éppen hol található. Illegális tehát bármely olyan természetes személlyel vagy céggel kapcsolatban állni, amely/ aki egy ellenséges országban található, de nem szól ez az elv például olyan német vagy osztrák céggel való kereskedelem vagy kapcsolattartás ellen, amelynek Angliában vagy egy semleges államban van a székhelye. Ez a feltétel még akkor is fennállt, ha egy olyan német leányvállalatról volt szó, amely Angliában működött, feltéve, hogy nem volt kapcsolata a Németországban lévő vezetőséggel.³

Nagy-Britanniában a háború elején a Public Trustee-t (állami vagyongazdálkodó) tették az ellenséges tulajdon öröközőjévé, ami azt jelentette, hogy megkapta és tartálékolta az összes pénzt, például nyereséget vagy az ellenséges idegeneknek járó osztalékot a háború végéig, amikor is majd meghatározzák az ellenséges tulajdon sorsát. A német részvényeseknek angol társaságokban továbbra is joguk volt az osztalékokhoz, de csak a háború végén juthattak hozzá. A bíróságok tartották magukat ahhoz a nézethez, hogy a *common law* szerint meglévő tulajdoni jogok csak felfüggeszthetőek (l. *Hugh Stevenson & Sons Ltd v Aktiengesellschaft für Cartonnagen-Industrie [1917]* ügyet). A *common law* felfogást, hogy minden félnek helyre kell állítani a tulajdonjogát, amikor a béke bekövetkezik, nagyban befolyásolta a vagyongazdálkodó szerepe, és az is, hogy az ellenséges tulajdon sorsát a békétárgyalások eredménye határozza majd meg, de a magánjogi bíróságok folytatták a háborút megelőző alapelvek alkalmazását a tulajdonra.⁴

3. Ellenséges idegenekkel kapcsolatos intézkedések

3.1. Angol intézkedések

James Kent szerint, amikor az államok közötti ellenségeskedés elkezdődik, természetesen kerülnek elzárásra, lefoglalásra az ellenség személyei és tulajdonai, akik/ amelyek az adott országban megtalálhatóak, (idézi erről Caglioti). Hozzáteszi, hogy ez az elképzelés megerősíti, hogy az államnak joga van ellenségeként bánni a hatalmában lévő személyekkel: vagyonukat elkobozni, a személyeket hadifogolynak tartani.⁵ A kulcsfogalmak az ellenség meghatározásában a korábbi háborúk során a születés és a lakóhely voltak, két olyan szempont, amelyek az ellenséges idegenek kategóriájának kiszélesítéséhez vezettek az első világháború idején az angol jogban.⁶

A Nagy-Britanniában az első világháború kitörésekor élő népes német közösség, általában a 18. századi migrációs áramlások következménye volt. Ez a bevándorlás a 19. század során folytatódott, és 1914-re a társadalom minden spektrumában, a prostituáltaktól a kereskedő bankárokig az ország egész területén, de leginkább Londonban összpontosulva volt megtalálható. Bár a németek integrálódnak tekintették magukat, a brit közvélemény nagy része, amelyet a germanofób sajtó vezérelt, nem osztotta ezt a nézetet.⁷

1914. szeptember 9-én kiáltványt adtak ki, amely szerint az „ellenség bármilyen személy vagy személyek testülete, tekintet nélkül állampolgárságukra, akik az ellenséges országban laknak vagy üzleti tevékenységet

folytatnak, de ebbe a fogalomba nem tartoznak bele azok az ellenséges állampolgárságú személyek, akik az ellenséges országban lakóhellyel nem rendelkeznek, és nem folytatnak üzleti tevékenységet sem”.⁸

Az angol belügyminisztérium⁹ a háború kitörésekor úgy vélte, hogy nagy előnyt jelentene, ha az ellenséghez tartozó összes felnőtt férfit azonnal eltávolíthatnák az országból, akik képesek zavart kelteni vagy abban részt venni. Hozzá tették még, hogy ennek hiányában invázió eseteire kívánatos lenne megkövetelni az ellenséges idegenektől, hogy rendőri védelem alatt álló, speciálisan kijelölt területeken tartózkodjanak. Az angol kormányzat különösen a londoni idegenek nagy száma miatt érezte úgy, hogy leegyszerűsítene a főváros közrendjének a fenntartását, ha a háború kitörését követő három napon belül minden felnőtt ellenséges idegennek el kellene hagynia a várost.¹⁰ Nem áll rendelkezésre egészen pontos adat az Egyesült Királyságban élő német és osztrák–magyar külföldiek (illetve a szövetségeseik) számáról az első világháború kitörését megelőzően. A legutolsó hivatalos adat az 1911-es népszámlálásból származik, amely 53 525 német, 14 750 osztrák–magyar és 2 428 török jelenlétét rögzítette a Brit-szigeteken. A bolgárok pontos száma nem volt ismert, mert a népszámlálás során más balkáni országok lakosaihoz sorolták őket, de a számuk nem haladhatta meg a néhány százat. Bird szerint figyelembe véve a kormány által a háború alatt időszakosan közölt – internált, hazatelepített és szabadlábban lévő – ellenséges idegenek számát, valószínűnek tűnik, hogy a háború kitörésekor 70–75 ezer német, osztrák–magyar, török, illetve bolgár élt a Brit-szigeteken. Ez nem tartalmazza azoknak a brit származású nőknek a számát, akik utóbbi országok állampolgáraihoz mentek feleségül (10 000 és 11 000 között), valamint a 14 év alatti gyerekeket. Becslések szerint 75 százaléka német és körülbelül 21 százaléka osztrák–magyar volt ezen népességnek.¹¹ Egy másik forrás szerint az 1911-es népszámláláskor 1 160 000 külföldi volt, köztük több mint 100 000 német, 15 ezer osztrák és 3000 magyar.¹² Az ellenséges idegenek internálásának célja a nemzetbiztonság védelme és a kémkedés megakadályozása volt, de a gyakorlat sok bírálatot és emberi jogi aggályt váltott ki. Az internáltak körülményei változóak voltak, de általában inkább rossznak voltak mondhatóak. Sokan szenvedtek a túlzásfoltól, az unalomtól, a betegségektől, az éhezéstől, a bántalmazástól és a megaláztatástól. Az internáltak között voltak művészek, tudósok, üzletemberek, akik elvesztették a munkájukat, a vagyonukat és a családjukat. Néhányan öngyilkosságot követtek el, mások pedig a háború után elhagyták az országot.¹³

Az ellenséges idegenek internálása a háború alatt több hullámban zajlott. Az első hullám 1914 augusztusában kezdődött, amikor a hadkötelezettség alá eső férfiakat le tartóztatták és táborokba zárták. A második hullám 1915 májusában következett be, amikor a Lusitania hajó elsüllyesztése után tömeges németellenes zavargások törtek ki, és a kormány szigorúbb intézkedéseket vezetett be. A harmadik hullám 1916-ban indult, amikor a kormány elrendelte a német származású honosított állampolgárok internálását is. A negyedik hullám 1917–1918-ban zajlott,

amikor az Egyesült Államok belépett a háborúba, és a német szövetségesek állampolgárait is internálták.¹⁴

A külföldiek korlátozásáról szóló első rendeletet (*order*) 1914. augusztus 5-én adták ki (1914/1161), és ezt gyorsan követte két másik tanácsi rendelet (*orders-in-council*) augusztus 10-én és 12-én (1914/1170 és 1229), valamint egy negyedik, augusztus 20-án (1914/1258). Ezeket összegezte a *The Aliens Restriction (Consolidation) Order* 1914/1374, szeptember 9-én. Főbb rendelkezései között szerepeltek a semleges külföldiek számára kijelölt érkezési és indulási kikötők, azok a területek, ahol az ellenséges idegenek számára tilos volt a tartózkodás, korlátozások az országba behozható vagy onnan kivihető tárgyakra és árukra, valamint korlátozások az ellenséges idegenek utazására és mozgására.¹⁵

Az ellenséges idegenek minősített katonakorú férfiakat letartóztatták és internálták, bár ez többnyire békésen történt, a férfiakat ideiglenes befogadó táborokba vitték, illetve állandó internálótáborokat hoztak létre.¹⁶ H. H. Asquith miniszterelnök 1915. május 12-én szigorúbb korlátozásokat jelentett be a parlamentben, amelyek május 13-án léptek életbe. Ennek eredményeként 19 000 ellenséges állampolgárt internáltak, bár mintegy 24 000 férfi és 16 000 nő továbbra is szabadon maradt. Az internáltak száma 1915 folyamán emelkedett: júliusra 26 173-an voltak, és 1915 novemberében érte el a csúcst: 32 440 fővel. Több mint 15 000 férfi kért felmentést, amelyből csak 7343 járt sikerrel. A mentesség iránti kérelmeket nemzeti vagy személyes alapon lehetett benyújtani. A nemzeti indokok közé tartozott az ország és a háborús erőfeszítések szempontjából értékes szakmai ismeretek vagy tapasztalatok. A személyes okok közé sorolták az életkort és a fogyatékosságot, de idetartozott például az Egyesült Királyságban való tartózkodás meghatározott időtartama, brit születésű nővel való házasság, a brit fegyveres erőknél szolgáló fiúgyermek. A felmentés megszerzéséhez általában 35 év vagy azt meghaladó tartózkodási idő kellett. Az akkori törvény szerint azok a brit származású nők, akik olyan külföldi állampolgárokkal házasodtak össze, akik nem honosítottak, megszerezték férjük állampolgárságát. Ezért sok brit születésű nő ellenséges idegen státuszban találta magát a háború alatt. Néhány eset kivételével ezeket a nőket nem internálták.¹⁷

Június 29-én Joynson-Hicks támadást indított az új belügyminiszter, Herbert Samuel internálási politikája ellen, és kijelentette, hogy az emberek vágya az, hogy minden ellenséges idegent internáljanak vagy hazatelepítsenek. Ugyanezen a napon Lord Meath kezdeményezésére hasonló megbeszélésre került sor a Lordok Házában, amelynek során Beresford megkérdezte, miért maradt 22 000 ellenséges idegen szabadon, köztük 6756 férfi. Joynson-Hicks újabb vitát indított az internálási politikáról a Parlament alsó házában 1917. december 17-én, amelyben kijelentette, hogy senki sem kerülheti el az internálást, kivéve, ha személyes, vagy nemzeti ok áll fenn.¹⁸

A háború korai szakaszában az Egyesült Királyságban a katonai és a polgári foglyokat ugyanabban a táborban helyezték el, bár általában elválasztották őket egymástól. A konfliktus előre haladtával különböző táborok alakultak

ki. A polgári lakosságot túlnyomórészt a Man-szigetre vitték, valamint néhány további helyszínre a szárazföldön, nevezetesen az Alexandra Palace, a Stratford és a Wakefield melletti Lofthouse Parkban.¹⁹

Az elkobzásokról 1916-ban az volt a vélemény, hogy ez a háború alatt a nemzetközi jog Németország általi állítólagos megsértésének megtorlása volt, valamint az ellenséges állampolgároknak a brit alattvalók felé fennálló adósságainak kifizetésére szolgáló pénzeszközök gyors rendelkezésre bocsátásának módja. Az elkobzásból adódó gyakorlati problémák azonban – az erkölcsi kifogásoktól eltekintve – messzemenők voltak. Ha Németország ezt a politikát viszonzta volna, valószínűleg Nagy-Britannia lett volna a vesztes, mivel az Egyesült Királyság németországi tulajdonának összértéke meghaladta az ellenséges tulajdon értékét. 1916 novemberében Runciman úgy becsülte, hogy az ellenséges tulajdon Nagy-Britanniában, beleértve az adósságokat is, körülbelül 140 millió fontot ér. Az Egyesült Királyságban élő emberek ellenséges országokban lévő ingatlanjainak értéke összesen 166 millió font volt, amelyből 98 millió font tárgyi vagyon volt, beleértve az értékpapírokat, és 73 millió font tartozást, bankgyeuleget és váltót is.²⁰

A magántulajdont nem kobozták el az ellenséges idegenektől, de az ellenséges idegenek által irányított vállalkozásokat felszámolták, és a nekik járó vagyont a háború idejére a kormány által kijelölt letéteményesekre ruházták. A bevétel fennmaradó részét az adósságok, díjak és költségek kifizetése után általában a nem ellenséges részvényesek és más meghatározottak között osztották fel. Néhány ellenséges vállalkozás folytathatta működését, ha azt közérdekűnek ítélték, de az ilyen cégeket a Kereskedelmi Tanács szigorú felügyelete alá helyezték.²¹ Érdekes Bird megjegyzése, amely szerint sok brit üzletember megváltott hazaszeretete, akik csatlakoztak az ellenséges cégek gyors felszámolására irányuló heves követelésekhez, egyes esetekben talán inkább csak önérdékből származhatott, mivel jelentős kereskedelmi előnyre tettek szert az idegen versenytársak eltávolításával. A City, és különösen a tőzsdék és az árutőzsdék igen buzgónak bizonyultak az ellenséges idegenek kiszorítására irányuló erőfeszítésekben. A londoni tőzsde megtiltotta az ellenséges alattvalóknak az üzletkötést, és azon ellenséges származású tagoknak és hivatalnokoknak, akik honosított alattvalók voltak, meg kellett felelniük a tőzsdebizottságnak. 1915. január elejétől a tőzsde működését a Pénzügyminisztérium részletes és szigorú utasításai szabályozták.²²

A kötelező katonai szolgálat bevezetése után érezhetően megnőtt az ellenérzés az idegen üzletemberek ellen, legyenek akár ellenséges alattvalók, akár nem, akik folytathatták a tevékenységüket. A parlamentben feltett kérdések, a helyi kereskedelmi és üzleti szervezetek petíciói, valamint a sajtó hozzászólásai azt az álláspontot tükrözték, hogy a sorkatonaságra nem kötelezett külföldieket meg kell akadályozni abban, hogy hasznot húzzanak brit versenytársaiknak a fegyveres erőknél tett szolgálatukból. Az ilyen kifogásolt esetek száma azonban csekély volt, és a vállalkozással rendelkező külföldiek átadták az irányítást a Kereskedelmi Tanács felügyelőinek.²³

Cave belügyminiszter működésének első évében az internáltak többsége főleg osztrák állampolgárságú volt, akik feltételes szabadlára helyezési engedélyt kaptak országos jelentőségű, leginkább mezőgazdasági munkák végzésére. 1917. január 1. és december 17. között mindössze 206 ellenséges idegent internáltak, 1423-at engedéllyel, 52-t pedig egyéb okokból szabadon engedtek. December 17-én összesen 24 053 ellenséges idegen volt szabadlában, 13 546 férfi és 10 507 nő. Közöttük összesen 13 063 német, 9 259 osztrák-magyar, 1 666 török és 60 bolgár volt található.²⁴

A béke beköszöntével azonban az idegenekre vonatkozó korlátozásokat nem szüntették meg, hanem a szabályozást a *The Aliens Restriction (Amendment) Act 1919* (Külföldiek korlátozásáról szóló törvény) folytatta és kiterjesztette. Ennek főbb rendelkezései a következők voltak:

- szankciókat szabtak ki lázadásra vagy ipari zavargások előmozdítására
- korlátozások vonatkoztak a külföldiek kereskedelmi szolgálatban történő alkalmazására
- a külföldieket eltiltották a közszolgálatban való munkavégzéstől
- a külföldiek hivatalos engedély nélkül nem változtathatták meg a nevüket (kivéve a házasságban élő nőket)
- a volt ellenséges idegeneket deportálták, hacsak nem kaptak engedélyt a tartózkodásra
- akiket a háború alatt felmentettek az internálás vagy a hazatelepítés alól, azoknak nem kellett deportálásal szembenéznük
- érvényben maradt a helyi rendőrségnél történt regisztráció.²⁵

Azok az internáltak, akik jelezték, hogy Nagy-Britanniában szeretnének élni, a táborokban maradtak, a kormány csak 1919 májusában hozott létre bizottságot Younger bíró elnökletével, hogy megvizsgálja a hazatelepítés alóli mentesség iránti kérelmeket. A bizottság közel 4300 ügyel foglalkozott, köztük 3250 német, 1000 osztrák és magyar, valamint 50 török személyével. A németek között sok „baráti”, dán, lengyel és elzászi származású idegen volt. Az osztrákok között nagy arányban voltak galíciai lengyelek és cseh, szláv, horvát vagy román származású idegenek. A férfiak jelentős része idős volt, és saját védelme érdekében internáltak, vagy azért, mert nem tudták volna eltartani magukat; sokuk több mint 20 éve, mások több mint 30 éve dolgoztak; legtöbbjüknek brit vagy idegen születésű felesége volt, de hosszú ideig Nagy-Britanniában tartózkodtak. A bizottság által tárgyalt fellebbezések többsége azonban katonakorú férfiaktól származott, erős családi és munkakapcsolatokkal, akik általában már jelentős ideje tartózkodtak Nagy-Britanniában. A bizottság 3030 németet, 840 osztrákot és 20 törököt javasolt a hazatelepítés alóli felmentésre, majd ezeket a férfiakat a Belügyminisztérium felhatalmazásával szabadon engedték. A fegyverszünet és 1919 közepe között mintegy 21 904 polgári internáltat hazatelepítettek Nagy-Britanniából, ezzel a háború kezdete óta 28 744-re nőtt az ilyen hazatelepültek száma. Közöttük összesen 23 571 német, 5 034 osztrák, 112 török és 27 bolgár volt.²⁶

Míg az idegenek száma nyáron tovább csökkent, az „általános hazatelepítés” szeptember 24-én kezdődött és november 20-ig tartott. Ez idő alatt 4161 tisztet és 73 118 német férfit szállítottak haza. November 26. és január 29. között további 3624 fogoly, köztük 704 osztrák és magyar

Ebert köztársasági elnök üdvözli a hazatérő német hadifoglyokat²⁸

tért a hazájába vissza. Végül 1920. április 9-én három tiszt és további kilenc rendfokozattal bíró (speciálisan visszatartott fogoly) fejezte be a nagy háború alatt brit földre internált németek hazatérését.²⁷

3.2. Francia intézkedések

Franciaországban 1914. augusztus 2-án rendeletet adtak ki, amely előírta minden külföldi állampolgárságú személynek, aki Franciaország területén tartózkodott, hogy egyeztesse személyazonosságát a rendőrségen, városházán vagy lakóhelyének illetékesénél. A külföldieknek tartózkodási engedéllyel kellett rendelkezniük, és ez különösen akkor volt fontos, ha hadi zónába akartak utazni. Az ellenséges hatalmak alanyainak (németeknek, osztrák-magyaroknak) 24 órájuk volt elhagyniuk Franciaország északkeleti részét.²⁹

Az első világháború alatt az ellenséges foglyokkal való bánásmódot eredetileg egy 1893. március 21-i miniszteri utasítás határozta meg Franciaországban, a hadifoglyok adminisztrációját pedig a Service Général des Prisonniers de Guerre, a francia hadügyminisztériumban létrehozott osztály irányította 1914 őszén. 1916-ban új szervezet – Inspection Générale des Prisonniers de Guerre – jött létre, hogy átvegye a Service Général irányítását. A háború előre haladtával Franciaország a fogolykezelési politikáját egyre inkább a viszonyosságra alapozta, Németország francia hadifoglyaival való bánásmódot figyelte, nem pedig az 1893-as miniszteri utasítást, amelyet túlságosan korlátozottnak és túl liberálisnak tartottak. A háború során a fogolypolitika általános irányvonala a polgári kormánytól származott, és bár a francia hadseregnek jelentős mozgástere volt a területen, a fogolykezelést a polgári állam ellenőrzése alatt tartották.³⁰

Az 1914. augusztus 1-jén bevezetett hadiállapot egy december 3-i törvény tárgyát képezte, de az csak a rezidens külföldiek kiutasításáról beszél. Hasonlóképpen, az 1914. augusztus 2-i rendelet a Franciaországban élő külföldiekkel szembeni intézkedések kapcsán, csak tartózkodási tilalmat ír elő. Az államtanács a szükségességre hivatkozva legalizálta az internálást azzal, hogy a kormány teygen meg minden rendőri intézkedést azzal kapcsolatban, amit a területi biztonság feltételül szab. Az internálás célja az ellenség megfosztása a katonáitól, illetve annak a megakadályozása, hogy a lakosság egy része szabotálja a háborús erőfeszítéseket. A külföldieknek lehetőséget adtak, hogy a mozgósítás napján elhagyhassák az országot, de a vonatokat lefoglalták a katonák, ezért csak nagyon kevesen tudtak élni ezzel a lehetőséggel.³¹

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága ellenőrizhette az összes franciaországi hadifogolytábort (kivéve azokat, amelyek katonai övezetben, a „Zone des Armées” -ban helyezkedtek el). Az első világháború alatt a „védőhatalmak” rendszere létezett, amelynek értelmében a semleges államok vállalták, hogy a konfliktus idejére védik az egyes háborús fogolyként kezelt nemzetiségek érdekeit. A franciaországi német foglyok érdekeit a svájciak felügyelték; a németországi francia foglyokat a spanyol állam védte.³²

A francia állam a háborút a társadalmi kontroll politikájának megvalósítására is felhasználta, és táborokba internálta az antiszociálisnak tekintett személyeket. A franciaországi roma vagy „cigány” lakosság egy részét internálták, különösen a háború kezdetén a Franciaország által elfoglalt Elzász-Lotaringia területéről származókat, akiknek német hangzású nevük volt, részben azért, mert úgy vélték, hogy kémgyanúsak, részben előítéletek miatt, valamint az „antiszociálisnak” tartott csoportok ellenőrzésének céljából a többi franciaországi roma mozgását is korlátozták. Sokukat a Valence melletti Crest táborban tartották fogva – nőket és gyerekeket is beleértve –, ahol zord körülmények között éltek.³³ Nők, akik prostituáltként dolgoztak a Zone Militaire-ben (Katonai Zóna) – az észak-franciaországi háborús műveletek területén –, és nem tartották be az egészségügyi és nemi betegségekre vonatkozó előírásokat, illetve akikről gyakran kiderült, hogy STD-t hordoztak, néha a katonai övezettől távol lévő internálótáborokba küldték őket csakúgy, mint a környéken élő csavargókat.³⁴

1914 és 1920 között több tucat személyt, köztük ellenséges nemzetekből származó állampolgárokat (osztrákokat, németeket, oszmánokat), de elzász-lotaringiaiakat is, valamint semleges és francia országokból származó személyeket is „koncentrációs táborokba” zártak, illetve internáltak. Az intézkedés lényege, hogy a lakosságnak egy részét „koncentrálják”, a hatóságok figyelme mellett. Mivel bűncselekményt vagy vétséget nem követtek el, bezárni őket egyszerű adminisztratív döntésen alapulva és minden bírósági felülvizsgálat lehetőség nélkül, önkényesnek bizonyult. Nyilvánvaló, hogy nem volt jogalapja az internálásuknak.³⁵

A francia belügyminisztérium azt rendelte el, hogy kivétel nélkül minden osztrákot és németet, még akkor is, ha tartózkodási engedéllyel rendelkeznek, először ideiglenes hadifogolytáborokba vigyenek az ország egész területén elosztva (iskolák, laktanyák, leszerelt erődök), majd „koncentrációs táborokba” kerüljenek. Ez azt jelentette, hogy olyan országok állampolgárai, amelyekkel Franciaország háborúban állt, ellenségnek számítottak, akiket internálni kellett. Ezt követően néhány könnyítést tettek ezen a drasztikus intézkedésen: elzász-lotaringiaiak, lengyelek, csehek a rendszer előnyeit élvezhették, míg a franciának született, de később házassággal osztrákká vagy németté váló nők nem. 1915 tavaszán csak 1700 osztrák–német élt még Franciaországban tartózkodási engedéllyel. Abban az időben körülbelül 20 000 polgári személyt internáltak. Az osztrák–magyarokat 58 tábor között osztották szét Franciaországban.³⁶

Közel hetven tábor volt, amely a Belügyminisztérium fennhatósága alá került, az igazgatókat a prefektusok nevezték ki, főként nyugaton és délkeleten. A legtöbb ilyen tábor kolostorokban és erődökben hozták létre. Ez a megoldás megfelelt a helyzet kritériumainak: távolság a fronttól, elszigeteltség és zárt épület, ahol a foglyokat felügyelni tudják.³⁷ A legnagyobb tábor valószínűleg Long Islandé volt, Crozon félszigetén: mérnökök építették 1914 novemberétől, aztán a foglyok között sok értelmiségi és művész volt található (például Pabst osztrák filmrendező).

Érdemes megjegyezni, hogy Kuncz Aladár Noirmoutierben és L'Île-d'Yeu-ben töltötte az internálását, amelynek emlékeit a *Fekete kolostor* című művében örökítette meg. 1916-ban a végrehajtott hazatelepítések után – semleges országokon keresztül – kevesebb mint 10 000 idegen személy maradt, 1918-ban pedig körülbelül 6 000. Összesen, a becslések szerint 45 000 külföldit internáltak.³⁸

1914 telétől több parlamenti képviselő terjesztett elő tiltást, nehezítést vagy felülvizsgálatot célzó törvényjavaslatot az ellenséges alattvalók, németek honosításairól. A kormány bemutatta a saját tervét, illetve Maurice Bernard (francia képviselő) aláhúzta, hogyha úgy tűnne, hogy ezek a személyek nem jó franciák, ha ellenségesek lennének új hazájukkal szemben, nem lenne-e az természetes, hogy megvonják tőlük az állampolgárságot. Az 1915. április 7-i törvény (kiegészítve egy 1917. április 27-i rendelettel, majd az 1917. június 18-i törvénnyel) döntött a felülvizsgálatról és minden honosítás visszavonásának lehetőségéről.⁴⁰

A francia állam és társadalom jelentős mértékben átalakult és változott 1871 után. Az országban éltek nemzetiségek, illetve bevándorlók is, és a háború az egyes fogalmakat átértelmezte. Az új francia köztársaság egy demokratikus rezsimet szándékozott létrehozni. Elképzelése az volt, hogy a társadalmat egysegésíteni különböző intézmények segítségével lehet (iskola, hadsereg), továbbá az írásbeliséget terjeszteni (sajtó) és a területi egyesítést is eszközölni (vasúti hálózat, piac) szükséges. Az első világháború előtt már volt egy bevándorlással szembeni társadalmi ellenérzet, viszont ez a nemzeti integrációt gyorsította. Dornel szerint, amikor a háború kitört, akkor már a külföldiek fogalma kialakult: a belső külföldi (bevándorlók, illetve néha a zsidók), illetve a külső idegen (az ellenség, főleg német). A háború viszont rengeteg különböző külföldi kategóriát hozott létre: a barátságos külföldi, a semleges külföldi, az ellenséges külföldi, az újonnan franciává lett külföldi (honosítással), illetve voltak olyan külföldiek, akiket az állampolgárságuktól megfosztottak. És emellett kellett olyan külföldiek-ről is beszélni, akik a francia gyarmatbirodalomból jöttek, francia alattvalók, de nem állampolgárok voltak.⁴¹

Szükséges megemlíteni az internáltak helyzetének visszasságait. Az egyik legkorábbi Franciaországot érintő bántalmazási botrány a háború alatt az volt, amikor Németország azzal vádolta meg az országot, hogy visszaélnek az észak-afrikai területekre szállított német fog-

lyokkal. A német vádak egy része megalapozott volt. Az afrikai táborokban tartott német hadifoglyok nagy része elkapta a maláriát. Szigorú fegyelmi rendszer alá vetették őket, például a francia gyarmati csapatok ellen kialakított büntetéseket is alkalmaztak rajtuk. Egyes esetekben a fog-

lyokat francia gyarmati csapatok őrizték, ami ellenérzést váltott ki, mivel a német foglyok az akkori faji hierarchikus kultúrában ezt megaláztatásként fogták fel. Marokkó esetében a francia kormányzó, Louis Hubert Gonzalve Lyautey (1854–1934) a német hadifoglyok jelenlétét lehetőségnek tekintette arra, hogy a marokkói nép felé közvetítse Németország gyengeségét, megtorlásul Németország beavatkozásáért a két marokkói válságba. A marokkói német foglyokat fizikai munkavégzésre, például útépitésre alkalmazták. Franciaország továbbá az afrikai német gyarmatokon fogságba esett német civileket egy dahomeyi tábor-komplexumba vitette, ahonnan a foglyok bántalmazásáról szóló hírek jelentek meg.⁴²

A német hadifoglyokkal való rossz bánásmódról szóló hírekre válaszul Németország megtorlóssorozatba kezdett, a francia hadifoglyoknak és az

értelmiségi szakmákból származó polgári internáltaknak kemény fizikai munkát kellett végezniük mocsaras területek lecsapolásával. Ezenkívül 30 000 francia hadifoglyot küldtek Kurland (a mai Lettország) táboraiiba, hogy különösen zord körülmények között dolgozzanak. A foglyokat arra biztatták, hogy írjanak haza, hogy elmondják családjuknak és befolyásos embereknek állapotukat, és azt a tényt, hogy rossz bánásmódban részesítik őket, megtorlásként az észak-afrikai német foglyokkal való hozzáállás miatt. A francia kormány válaszul 1916 augusztusában, spanyol közvetítéssel tárgyalt Németországgal, a következő hónapban pedig megállapodtak abban, hogy az összes német foglyot az észak-afrikai táborokból evakuálják francia nagyvárosi táborokba, cserébe Németország is az összes francia foglyot német táborokba viszi.⁴³

4. A szerződések kérdése

4.1. Angol szempontok

Az ellenséges idegenek jogai és kötelezettségei a háború alatt korlátozottak voltak, és a bíróságok nem fogadták el a velük létrejött szerződéseket, kivéve, ha azok a brit kormány érdekeit szolgálták. Az ellenséges idegenek nem

Kuncz Aladár portréja, Bányi Lajos felvétele³⁹

vehettek részt semmilyen kereskedelmi vagy ipari tevékenységben, és nem rendelkezhetek ingatlanokkal vagy értékpapírokkal Nagy-Britanniában. Az ellenséges idegnek vagyonát a brit kormány elkobozhatta vagy lefoglalhatta, és a háború után sem voltak jogosultak kártérítésre.⁴⁴

Az első világháború különböző módon befolyásolta a szerződések teljesítését. Az egyik ilyen változás a vészhelyzeti törvények következtében alakult ki, amelyek megtiltottak vagy szabályoztak bizonyos tranzakciókat, például az ellenséggel való kereskedést (ez az általános jogi előírások szerint illegális volt). A második változás a magánszerződések teljesítéséhez szükséges állami engedélyek, feltételek megjelenése volt. A harmadik változás a háborús körülményekből adódó általános zavarokból fakadt,⁴⁵ amely rányomta a bélyegét az üzleti hangulatra.

Mivel kevés jogi precedens szolgált útmutatásul, jelentős zűrzavar uralkodott az angol üzleti közösségben az első világháború korai időszakában az ellenséges idegekkel kötött szerződések jogi sorsát illetően. Joynson-Hicks képviselő már 1914-ben feltette a kérdést az angol parlamentben, hogy a Korona Ügyvédei nyilatkozni tudnának-e a külföldiekkel kötött szerződések jogi sorsával kapcsolatban. Arra hivatkozott, hogy hatalmas számú szerződést kötöttek a kereskedők külhoni személyekkel, és nem világos, hogy mi lesz a teendő. Azt is hozzátette, hogy a kereskedők sem tudják, hogy mire számítsanak az ellenséges idegennel még érvényben lévő szerződésekkel kapcsolatban, azok megszüntek-e, vagy csak a háború idejére felfüggesztették őket.⁴⁶ A perek száma növekedett, és fontos kivételektől eltekintve a brit állampolgárok az ellenséges országok állampolgáraival kötött szerződéseiket felfüggesztették a háború végéig, valamint a háború kitörése után kötött ilyen szerződéseiket a hatóságok és a jogszabályok törvényelleneseknek és végrehajthatatlanoknak nyilvánították. A háború előtti szerződések hatályon kívül helyezhetők voltak, ha az ellenséggel folytatott kereskedést érintették.⁴⁷ A szerződések közül a háború számosakat illegálissá tett, különösen azokat, amelyekben ellenséges állampolgárságú vásárló vagy eladó volt. Az angol *common law* szerint ellenséges hatalmakkal a kereskedés illegális volt, bármely szerződés, amelyet az ellenséggel kötöttek, érvénytelenné vált.⁴⁸

Az egyes kereskedők ellenséges idegen származása a szerződések területén szintén kérdéseket vetett fel. A háború kezdetekor az angol jogászok azt a nézetet képviselték, hogy míg egy ellenséges hatalomhoz tartozó személlyel kötött nem végrehajtott szerződéseket (*executory contracts*) a háború érvénytelenítette, ezzel szemben a végrehajtott szerződések (*executed contracts*), ahol pénztartozás is volt az ellenséges személyek irányában, a háború végéig felfüggesztették. Illetve ha a szerződések speciálisan felfüggesztő feltételeket (*suspension clauses*) tartalmaztak, semmisnek nyilvánították őket mint a közrenddel (*public policy*) ellentéteket.⁴⁹

A Nagy-Britannián kívüli ellenséges idegekkel kötött szerződéseket a háború kitörésekor felbontották. A király ellenségeivel a király engedélye nélkül tilos volt kereskedni, és az engedély hiányában kötött szerződések érvénytelenek voltak. A kereskedelmi kapcsolatokat

megtiltották, azzal a gondolattal, hogy a háború céljai között szerepel az ellenség kereskedelmének megbénítása, illetve tulajdonának lefoglalása. Az augusztus 5-i királyi kiáltvány megtiltotta a németekkel (és később osztrákokkal) folytatott kereskedelmet. A háború kezdetén a bíróságok és a választottbírók még küzdöttek a megoldásért, és a szerződéseket a megállapítható törvénytelenség miatt bontották fel. Olyan nagy volt azonban a háború befolyása, hogy 1918-ra még a csekély értékkel rendelkező szerződéses kötelezettségeket is érvénytelenítették mint olyanokat, amelyek veszélyeztetik a háború sikeres lebonyolítását.⁵⁰

Ha a szerződés további megvalósítása nem volt teljesíthetetlen vagy lehetetlen, a felek háromféleképpen járhattak el. Az első megoldás az volt, hogy újratárgyalták a szerződésüket anélkül, hogy bírósághoz fordultak volna, és valószínűleg ez általában meg is történt (I. FA Tamplin Steamship Co Ltd v Anglo Mexican Petroleum Products Co Ltd [1915] ügyet). A második lehetőség az volt, hogy a felek a különböző vészhelyzeti jogszabályokban valamilyen könnyítést kerestek. Például az 1914-ben hozott törvény 59 rendkívüli felhatalmazást adott a bíróságoknak a végrehajtás felfüggesztésére, vagy más jogorvoslati eljárások végrehajtásának elhalasztására. A harmadik válasz az volt, hogy a szerződő felek a bírósági megoldást választották.⁵¹

A világháború idején jött létre a szerződéses frusztráció (*frustration* – meghiúsulás) új doktrínája, amely magában foglalta azokat az eseteket is, amikor a megkötött szerződések illegálissá válnak az ellenséggel való kereskedés miatt. Például az üzleti életben bizonyos felek folyamatosan kötöttek szerződéseket a meglévő kereskedelmi feltételek alapján. Amikor a háború kitört, a szerződés kereskedelmi célja meghiúsulhatott, és a szerződés érvénytelenné vált.⁵²

4.2. Francia szempontok

Franciaországban 1914. szeptember 27-én jelent meg egy *decree*, amely az összes kereskedést megtiltotta az ellenséges államok polgáraival, és érvénytelenítette az olyan szerződéseket, amelyeket egy ellenséges állampolgárral kötöttek a háború kitörése után, ugyanakkor lehetővé tette azt is, hogy ezen időpont előtti szerződéseket érvénytelenítsenek. Franciaország szintén azt nyilvánította ki a *decree*vel, hogy bármely szerződés, amit bármely ellenséges állam jogalanával kötöttek semmis és érvénytelen, csakúgy, mint az olyan államok jogalanyaival kötöttek, amelyek formálisan (Oszmán Birodalom) nincsenek is háborúban Franciaországgal.⁵³ Az 1915. április 4-i francia jogszabály, amely a *decreet* ratifikálta, felhatalmazta a kormányt, hogy terjessze ki ezt a semmisséget más szerződésekre is, amelyeket más idegen állampolgárokkal kötöttek, leginkább törökökkel, annak ellenére, hogy ezzel az országgal nem álltak hivatalosan háborúban, mert Kis-Ázsiában ebben az időben léteztek francia gazdasági érdekek.⁵⁴

Ahhoz, hogy megakadályozzák a vagyon átruházását, az 1914. szeptember 27-i *decree* megtiltott minden

kereskedést az ellenséges államok jogalányaival, és érvénytelennek nyilvánított (és ellentétesnek talált az *ordre public*kal – közrenddel) bármely tranzakciót vagy szerződést, amelyet Franciaországban kötöttek (vagy egy francia protekturátuson) egy francia személy és egy ellenséges állam jogalánya között. Ez az érvénytelenítés (*nullification*) érdekes módon visszaható hatályú volt, a háború kinyilvánításának napjáig, és hatályos volt az ellenségeskedések ideje alatt. A jogszabály 3. cikkelye a francia állampolgároknak és lakosoknak lehetőséget adott arra, hogy keressék azon szerződéseknek az érvénytelenítését, amelyeket a háború megállapítása előtt kötöttek, és amelyeknek a teljesítése még nem kezdődött meg a *decree* idején.⁵⁵

Erdekes módon a háború befolyásolta a francia szerződési jog fejlődését is. Az angol jogban ezt láttuk a *frustration* esetében, a francia jogban pedig az *imprévision* jelent meg a közigazgatási ítélezési gyakorlatban. Az *imprévision* a körülmények változására adott jogi válasz. A francia bírók jogilag nem tudtak beavatkozni a szerződésekbe, illetve nem is akartak. Viszont egy 1916. évi esetben (Gaz de Bordeaux) fontos kérdés volt, hogy az első világháború során a szén ára lényegesen megnövekedett, amely aláasta egy közszolgáltató által kötött közszolgáltatási szerződés eredeti gazdaságosságát, és amikor a Conseil d'État-hoz (Államtanács) került az ügy, az ítéletében elismerte az *imprévision* elvét. A döntés lényege, hogy amennyiben a szerződés gazdaságosságát valamilyen jelentős ok, például előre nem látott árváltozás, egyéb, a szerződés megkötésekor nem észlelhető külső és átmeneti esemény veszélyezteti, akkor a bíró ahelyett, hogy a megállapodást akarná felülvizsgálni, a fél kártalanításhoz való joga alapján segít a „sérült” (*lésée*) félnek. A Conseil d'État ítélete elfogadta a koncesszióba vevőnek a kártalanításhoz fűződő jogát (*indemnité*).⁵⁶ Ha az egyensúlyhiány végleges, akkor a Conseil d'État úgy ítélt meg, hogy a szerződést fel kell bontani (l. Cie des tramways de Cherbourg [1932] ügyet).⁵⁷

5. Az idegen gazdasági társaságok megítélésének kérdései

5.1. Angol válaszok

Az angol jogban az ellenséges idegen meghatározásának problémája nem feltétlenül oldódott meg a székhely meghatározásával. Ugyanis az ellenséges társaság (*company*) kérdése – már csak a sok részvényes miatt is – összetettebbnek bizonyult. Nagy-Britanniában a társaságokat teljesen különállónak tekintették a részvényeseiktől (l. Salomon v A Salomon & Co [1897] ügyet). Ez az elv azt sugallta, hogy egy olyan gazdasági társaságot, amelyet Angliában jegyeztek be, úgy kell tekinteni mint angol céget, még akkor is, ha a tulajdonosok németek vagy osztrákok voltak. A háború korai szakaszában az angol üzleti közösségben voltak olyan érdekeltek, akik a központi hatalmakkal továbbra is fenn akarták tartani az együttműködést, és amellet érveltek, hogy ne firtassák az egyes

részvényesek nemzetiségét se. Ugyan a *Trading with the Enemy Act* 1914 megadta a lehetőséget a Board of Trade (Kereskedelmi Tanács) nevű, kereskedelemmel foglalkozó brit kormányzati szervnek, hogy vizsgálja meg az üzleti könyveket, és ha szükséges, akkor nevezzen ki egy *controllert*, azaz felügyelőt, amennyiben a társaság tőkéjét 1/3-nál nagyobb arányban tulajdonolják az ellenséges hatalmak polgárai. A 1914. szeptemberi, a brit haderőt mozgósító *Royal Proclamation* (Királyi Proklamáció) csak azokkal a társaságokkal való kereskedést tiltotta meg, amelyek ellenséges országokban voltak bejegyezve. Azonban 1916-ra az egyre fokozódó nyomás hatására az országban és a parlamentben a németek által tulajdonolt, de Angliában bejegyzett társaságokat úgy kezdték kezelni, mint ellenséges entitásokat. A House of Lords megerősítette, hogy a részvényesek nemzetisége releváns: a háború megengedte azt, hogy a *corporate veil*t szétszakítsák (a társaságnak a tagtól elkülönülő felelősségének a megszűnése). A bíróság véleménye szerint viszont a kulcskérdés nem a társaság bejegyzésének a helye volt, hanem az ellenőrzésé, vagyis az, hol jelennek meg a társaság szerveinek aktusai, az igazgatói, menedzserei, titkársága és így tovább, amelyek a saját hatáskörükben működnek (l. Daimler Company v Continental Tyre and Rubber Co [Great Britain] Ltd [1916] ügyet).⁵⁸ A Porter vs Freudenberg CA (1915) eset végül eldöntötte a kérdést, hogy ki az ellenséges idegen.⁵⁹ A Robson v Premier Oil & Pipe Line Co. Kft. (1915) ügyben kimondták, hogy háború alatt ellenséges idegennek számító részvényes nem szavazhat angol társaságban.⁶⁰

A brit államnak lehetősége volt a háborúban, hogy átvegyen és felszámoljon társaságokat, ha azt gondolták róluk, hogy az ellenséggel kereskednek akár közvetlenül, vagy akár közvetve.⁶¹

Nagy-Britanniában az ellenséges idegenek által működtetett vállalkozások az 1914. szeptember 18-án elfogadott, az *Ellenséggel való kereskedésről* szóló törvény hatálya alá tartoztak. A törvény felhatalmazta a Kereskedelmi Tanácsot, hogy megvizsgálja az ilyen társaságok könyveit, hogy megbizonyosodjon arról, hogy az ellenséges országokkal folytatnak-e illegális kereskedelmet, és felhatalmazta az Igazgatóságot arra is, hogy bírósági engedéllyel egy vagyonkezelői vagy vezetői jogkörrel rendelkező ellenőrt jelöljön ki, aki átveszi bármely cég vezetését, amennyiben ez közérdeknek minősül.⁶²

Az ellenséges államok tulajdonát kisajátították. Nagy-Britániában egy *order-in-council* a háború kitörésekor három német és két osztrák bankot helyezett egy felügyelő ellenőrzése alá, akinek a feladata az volt, hogy találjon forrásokat a bankok angol, szövetséges és semleges hitelezőinek a háború előtti tranzakciókból való kifizetésére (és – különösen 1916 után – hogy a bankok likvidáltak legyenek).⁶³ A Nagy-Britanniában régóta fennálló német és osztrák banki érdekeltségek gyakran a parlament figyelmének középpontjába kerültek, bár ezeknek a bankoknak a tevékenységét erősen korlátozták, és a háború elején egy controller, Sir William Plender felügyelete alá helyezték. Az 1914. augusztus 10-én kiadott tanácsi rendelet megtiltotta az ellenséges külföldieknek, hogy ban-

ki tevékenységet folytassanak, kivéve, ha az államtitkár írásos engedélyével rendelkeztek, amely feltételeket és korlátozásokat fogalmazott meg. A bankoknak tilos volt készpénztől vagy értékpapírtól megválniuk, és kötelesek voltak ezeket az eszközöket a kormány által előírt letétbe helyezni. A rendőrség felhatalmazást kapott a bankokba – szükség esetén akár erőszakkal – való belépésre, azok átkutatására, és elfoglalni a rendeletben foglaltak szerint (*Aliens Restriction [Consolidated] Order 1914*, 24. cikkely). A Deutsche Bank mindazonáltal hasznos funkciót töltött be a háború kezdeti éveiben a Nagy-Britanniában fogva tartott katonai és polgári hadifoglyok számára a Németországból érkező pénzek elosztásában. 1917. szeptember 30-án a német és osztrák bankok teljes létszáma 166 fő volt, köztük 148 brit alattvaló, 10 ellenséges és nyolc semleges idegen.⁶⁴

Érdekes körülmény volt, hogy az ellenséges országokból származó cégekkel kapcsolatban számos híresztelés kapott szárnyra Angliában. Például mivel az ilyen cégek nem halmozhattak fel nyereséget a jogszabályok miatt, ezért azt pletykálták, hogy direkt alacsony áron értékesítettek, hogy a háború utáni évekre erős piaci bázist építsenek ki. Egy másik pletyka szerint az ilyen cégek az ellenség ellenőrzése alatt álltak, a német titkosszolgálat előőrsei voltak, amelyek a rossz nyelvek szerint a gátlástalan üzleti gyakorlatok alkalmazásával befolyást gyakoroltak a brit kereskedelmi életre.⁶⁵

A brit alattvalók és az ellenséges idegenek közötti megállapodások/együttműködések a háború kitörése után megszűntek, és az ellenséges javak ezt követően a letétkezelőkhöz (*custodians*) kerültek, de néhány esetben a brit partnerek tartották életben a vállalkozásokat. Az eredeti partnerségek háború utáni újjáélesztésének megakadályozása érdekében 1918-ban a Kereskedelmi Tanács felhatalmazást kapott olyan vállalkozások felszámolására, amelyeknél alapos gyanú merült fel, hogy ilyen újjáéledés következne be (Section 3, *Trading with the Enemy Act*, 1918).⁶⁶

Míg az állami vagyonkezelőt Angliában és Walesben az ellenséges vagyon letéteménykezelőjévé nevezték ki, a posztot Skóciában az Accountant of the Court, Írországban pedig a hivatalos csődmegbízott töltötte be. A letétkezelők funkciói, amelyeket a jogszabályok fokozatosan bővítettek, magukban foglalták az ellenséges állampolgárok tulajdonának átvételét, birtoklását, megőrzését és kezelését. A bíróságok felhatalmazást kaptak arra, hogy letétkezelőre ruházzák az ellenséges idegenek által birtokolt vagyontárgyakat, valamint az őket megillető osztalékokat, kamatot és nyereséget. A letétkezelőnek kifizetett vagy általa realizált pénzeszközöket bankoknál helyezték el, vagy értékpapírokba fektették be. 1916-ban az Ellenséggel való kereskedés törvénye (*Trading with the Enemy Act 1914*) feljogosította a letétkezelőt arra, hogy adatokat szerezzen az Egyesült Királyságban található, 50 GBP vagy annál nagyobb értékű ellenséges idegen tulajdonról. A törvény értelmében a „tulajdon” gyakorlatilag bármit jelenthetett, ami kézzelfogható értékkel bír – ingatlant, részvényeket, értékpapírokat, készpénzt, szabadalmakat, szerzői jogokat, üzleti érdekeltségeket és mindenféle tar-

tozást. A letétkezelők által átvett ellenséges idegen vagyon két kategóriába sorolható: egyrészt osztalék (beleértve a visszafizetett tőkét is), kamat és nyereségrészesedés, másrészt bírósági határozattal birtokolt vagyon (beleértve a pénzt is). Az első kategóriába tartozó pénzeszközöket a Kincstár által jóváhagyott értékpapírokba fektették; a másodikban szereplőket az ingatlant átruházó bíróság végzéseinek megfelelően kezelték, és általában a brit hitelezők ellenséges idegen tulajdonosokkal szembeni követeléseinek kifizetésére alkalmazták.⁶⁷ A Kereskedelmi Tanácsnak 1916 elejéig nem volt hatásköre az ellenséges vállalkozások felszámolására vonatkozó utasítások meghozatalára, bár felügyelők kijelölésére igen, a háborús szabályok megsértésének felderítése és megelőzése céljából. Az 1916. évi, az Ellenséggel való kereskedésről szóló törvény értelmében, amely január 27-én lépett hatályba, a Testületnek el kellett rendelnie minden olyan vállalkozás bezárását, amelyek teljes egészében vagy túlnyomórészt ellenséges állampolgárok tulajdonában vagy ellenőrzése alatt állnak, kivéve, ha bizonyos esetekben az célszerűtlennek tűnt. Az Igazgatóság felhatalmazást kapott arra, hogy „ellenőröket” jelöljön ki a felszámolási határozat tárgyát képező vállalkozások végelszámolásának felügyeletére. Formálisan rendelkeztek az ellenséges alanyokkal kötött szerződések felmondásáról is, ha úgy ítélték meg, hogy az ilyen megállapodások sértik a közérdeket, és a letétkezelők felhatalmazást kaptak az ellenséges szabadalmak átvételére. A bizottság kezdettől fogva azon az állásponton volt, hogy azokban az esetekben, amikor a korábban főként ellenséges alattvalók javára vagy ellenőrzése alatt működő vállalkozások hasznosak és sikeresek voltak, inkább volt nemzeti érdek brit vállalkozásokká alakítani őket, mint felszámolni.⁶⁸

Az Egyesült Királyság Társult Kereskedelmi Kamarája 1916-ban követelte, hogy tegyenek közzé egy listát minden olyan vállalkozásról, amely részben vagy egészben ellenséges idegenek tulajdonában van, vagy amelyeket a Kereskedelmi Tanács felügyel, de Runciman, a tanács elnöke megtagadta ezt, azzal az indoklással, hogy bizonyos esetekben igazságtalanságot okozna a vállalatok brit részvényeseivel szemben. A kormány azonban még az év folyamán törvényt vezetett be, hogy megakadályozza, hogy az ellenséges cégek nevüket megváltoztathassák tulajdonosaik ellenséges kapcsolatainak álcázására. Az 1916-os cégnevek szabályozásáról szóló törvény megtiltotta minden olyan cégnek, amelynek egy ellenséges idegen tagja vagy partnere volt, hogy 1914. augusztus 4. után megváltoztassák azt a nevet, amelyet 1914. augusztus 4-én viseltek, kivéve, ha ezt egy államtitkár külön engedélyezte. Sir Edward Carson azt állította a jogszabály elfogadása során, hogy sok külföldi cég olyan szavakat használt a nevükben, mint „brit”, „birodalmi”, „London” vagy „Egyesült Királyság”. A Moon bizottság 1918 áprilisában megjegyezte, hogy a külföldi kereskedők általában brit névre cserélték saját nevüket azzal a céllal, hogy megtévesszék ügyfeleiket, és azt hitessék el, hogy külföldiek helyett brit megbízókkal van dolguk.⁶⁹

Hogyan határozható meg a társaság kereskedelmi székhelye? A kérdés akkor válhat hangsúlyossá, ha egy

ellenséges idegen céget Nagy-Britanniában jegyeztek be. Az angol jog mindig is nagyon erősen ragaszkodott a teljes különbségtételhez a vállalat és az azt alkotó személyek (pl. részvényesek) között. De gond lehet akkor, ha az igazgatók és részvényesek, akik az ellenséges területen laknak (és ellenséges idegennek számítanak) tényleges ellenőrzést gyakorolhatnak a cég tevékenysége felett.

Az 1914. szeptember 9-i kiáltvány kifejezte, hogy a vállalat szempontjából a bejegyzés helye a lényeges. Egy jogesetben szereplő céget a Continental Tire Companyt Angliában jegyezték be; az egyik részvényt a cég titkára tulajdonolta, aki honosított brit alattvaló volt és Nagy-Britanniában lakott, míg az igazgatók és az összes többi részvényes mind Németországban lakó német alattvalók voltak. A Bargrave-i Fellebbviteli Bíróság Buckley bírójára (ellentmondó véleményt terjesztett elő) úgy vélte, hogy Angliában bejegyzett cég esetén a bíróságnak nem lehet figyelembe venni az igazgatók vagy a részvényesek állampolgárságát. A társaság tehát nem volt ellenséges idegen, és jogosult volt keresetet indítani. 1916 júliusában a Daimler-ügy a Lordok elé került, megállapították, hogy a Nagy-Britanniában történő bejegyzés pusztán ténye önmagában nem határozza meg egy személy lakóhelyét. Lord Parker bíró a kihirdetett ítéletben a saját nevében, valamint Lords Mersey, Sumner és Kinnear nevében, megvitatta a fő kérdést, és lefektette a meghatározás elveit a vállalatok székhelyéről. Ő úgy gondolta, hogy az irányításban kell a meghatározást keresni. A Lordok Házának ez az ítélete úgy tekinthető, mint amely megállapította, hogy a társaságok perbeli státusza az ellenőrzés fogalma alapján áll fenn. Az ellenség státuszát csak a társaság alapszabályának és összetételének minden esetben a leggonoszabb vizsgálata után, a bíróság előtti összes körülmény figyelembevételével állapíthatják meg.⁷⁰

5.2. Francia válaszok

Franciaországban az 1914-es *decree* októberében szintén megengedte az ellenséges tulajdon megszerzését.⁷¹

A francia jogban annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy egy adott vállalat milyen nemzetiségű, az esetjog és a szakírók szerint a főiroda fizikai helyét kellett megvizsgálni (Thaller),⁷² de néhány szakértő, akik ezt az álláspontot „könnyelműnek és meggondolatlanoknak” (Pillet – « léger et imprudent »)⁷³ tartották, egy olyan tesztet javasoltak, amely a cég tőkéjének a forrását nézte volna. A francia törvényhozás maradt a társaság székhelyénél, amíg a bírók leggyakrabban azt nézték, hogy hol ellenőrzik a társaságot.⁷⁴

A német vállalatoknak a francia bíróságokon elvileg lehetett pereskedni az 1871-es Treaty of Frankfurt hatálya alatt, de ez a nemzetközi szerződés sem élte túl a háború kitörését. 1914 után a francia bíróságoknak meg kellett határozniuk, hogy vajon egy cég francia vagy német-e, és hasonlóan Angliához, a bíróságok elkezdtek azon vitatkozni, hogy vajon egy társaság nemzetiségét a bejegyzés helye határozza meg, vagy a tulajdonosok nemzetisége.

A bírók és bíróságok közötti vita alapján végül a társaság székhelye lett, amely meghatározta a társaság minőségét, nem pedig az irányítás, ahol inkább tetten érhető lett volna a nemzetiség.⁷⁵

6. A hadifoglyok munkavállalásának lehetőségei

6.1. Angol helyzet

Az első világháború alatt Nagy-Britanniában és a kontinensen is foglalkoztattak hadifoglyokat. Korábban Nagy-Britanniában a francia forradalom és a napóleoni háború idején is adtak munkát a foglyoknak, de az első világháború és a huszadik század egésze során a folyamat szervezettebbé és formalizáltabbá vált, amit az 1907. évi *hágai egyezmény* mellékletének 6. cikkelye legitímált.⁷⁶ Davis a foglyok által végzett munkát két csoportba sorolta: a foglyokat fogva tartó fegyveres erők szolgálata és szerződéses foglalkoztatás a mezőgazdaságban és az iparban.⁷⁷ Az ipari munka a szénbányászattól és a kőfejtéstől a téglagyártásig, útburkolati munkáig és gyári munkáig terjedhetett.⁷⁸

A brit kormány 1916 végétől kezdte a német hadifoglyokat munkára használni. Addig az internáltak kevés munkát végeztek, részben a szakszervezeti ellenállás miatt, részben pedig az országban fennálló germanofóbia miatt, amely potenciálisan veszélyessé tette a foglyok kis csoportjainak a szabadban való munkáját.

Annak ellenére, hogy 1916-ban az alsóházban számos kérdés érkezett a foglyok foglalkoztatásával kapcsolatban, a dolgozók száma alacsony maradt. Egy 1916. szeptemberi kabinetmemorandum egy sor magyarázatot adott erre a helyzetre, amelyek közül néhány hitelesebbnek bizonyult, mint mások. Meggyőző érv volt a nép németekkel szembeni érzése, amely az 1915. májusi zavargásokban tetet öltött. 1916 szeptemberére már 3892 katona dolgozott Nagy-Britanniában, olyan ágazatokban, mint a bányászat, az erdőgazdálkodás és az útépítés. A másik akadály a foglalkoztatásban a Munkáspárt volt, mivel már korábban is születtek javaslatok a londoni dokkokban a hadifoglyok alkalmazására, de ezt a tervet a Munkáspárt ellenérzése miatt el kellett hagyni. Problémásnak bizonyult a fent említett általánosabb szakszervezeti ellenállás is.⁷⁹

A legtöbb katonai internált nem viselte jól az unalmat és az ebből következő „szögesdrót-betegséget”, amely sok civil életét is jellemezte. A munkába állításuk után sok katona fogoly élvezte a munkáját, különösen azok, akik festői helyen találták magukat, távol a francia harcerektektől.⁸⁰

A hadifoglyok foglalkoztatása összetett művelet volt, amely számos szabályt és előírást tartalmazott. Elsősorban csak harcoló férfiak és altisztek voltak jogosultak dolgozni. Továbbá a foglyok nem dolgozhattak együtt polgári, brit vagy polgári idegen munkaerővel. A fogvatartottakra szoruló munkáltatóknak kérelmet kellett benyújtaniuk, de a helyi munkaerőforrások kimerüléséig nem lehetett ilyet benyújtani. Az új alkalmazottak csak a helyi dolgozókkal azonos munkaidőben dolgozhattak.

A foglyok sokféle foglalkozásban helyezkedtek el, de ezek közt a mezőgazdaság dominált, amit 1918-ban az a félelem is táplált, hogy a termést a munkaerőhiány miatt nem sikerül majd betakarítani. Míg egyesek munkatáborokban éltek, ahová éjszaka visszatértek, mások vándorbandákban vállaltak munkát, és azokon a farmokon éltek, ahol dolgoztak.⁸¹ 1918 júliusában a foglyok repülőtereken, kőbányákban, fakitermelésben, hajógyárépítésben, téglagyártásban, cementgyártásban, útépitésen és alumíniumkohászatban is tevékenykedtek.⁸²

6.2. Francia helyzet

Ahogy a háború folytatódott, a Franciaország által fogva tartott német katonai foglyokat munkába állították; a tiszt foglyokat jobb körülmények között tartották fogva, és felmentették őket a munkavégzés alól. Franciaország a konfliktus kezdetétől fogva a hadifoglyokat „közmun-ka” rendszerben alkalmazta. Az 1899-es és 1907-es hágai egyezmények értelmében az állam hadifoglyokat is munkába állíthatott, feltéve, hogy az őket foglalkoztató feladatoknak nem volt köze a foglyul ejtő állam háborús erőfeszítéseivel. Franciaország lazán értelmezte ezt a tilalmat: megtiltotta, hogy a hadifoglyok közvetlenül kezeljék a lőszert. Megengedte azonban, hogy a foglyokat hadianyagot szállító hajók kirakodására használják fel a Csatorna kikötőiben. A hadifoglyok emellett követ bányásztak vagy erdészeti munkát végeztek, útépitési feladatok láttak el; valamint vasúton, mezőgazdaságban és bányákban dolgoztak.⁸³

1915 októberében Franciaország kijelentette, hogy minden nemzetközi kötelezettség alól ezentúl felmentettnek tekinti magát. 1916-ban Franciaország elkezdte a német hadifoglyokat állandó „hadifogoly-munkavállalásokban” alkalmazni. 1917. január 26-ig 22 915 német fogoly dolgozott a hadifogoly-munkatársaságokban. Isa-

bel Hull szerint Franciaország már 1915 júliusában is alkalmazott fogolymunkásokat nem hivatalosan a hadsereg övezetében.⁸⁴ 1916 júliusában a Franciaország által fogva tartott német foglyok 50 százaléka a francia hadseregnél dolgozott, vagy hadifogoly-munkavállalásokban a háborús övezetben, vagy a hadsereg számára a hazai fronton.⁸⁵ Míg a francia hazai fronton a fizikai munka megterhelő volt, a hadifoglyokat a háború során viszonylag jól táplálták.⁸⁶

7. Befejezés

Jelen tanulmányban bemutatom, hogy az első világháború idején a nyugati hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia, illetve Franciaország milyen megoldásokkal élt azon állampolgárokkal, illetve gazdasági társaságokkal szemben, akik az „ellenséges” országokból származtak, és az említett két ország valamelyikének területén éltek, vagy ott voltak gazdasági, kereskedelmi kapcsolataik. Az első világháború mindkét nyugati kormányt, valamint a közvéleményt és a sajtót is megrázta, egyértelműen ellenszenvet generált a központi hatalmakkal szemben. Az első intézkedések azt próbálták meghatározni, hogy ki tartozik az ellenség kategóriájába, és mit kellene velük kezdeni. A magán-személyek részére ebben a helyzetben az internálás látszott a legjobb megoldásnak. Azonban nemcsak a természetes személyekkel, hanem a külföldi és ellenséges jogi személyekkel szemben is igyekeztek fellépni. Ezen kör meghatározása azonban már rendkívül nehéznek bizonyult. Egyrészt azért, mert nem volt világos, hogy mikor tekinthető egy jogi személy egy adott nemzethez tartozónak, másrészt, mert sokszor a háborús erőfeszítésekhez is szükség volt ezen ellenséges idegenek segítségére. Egyébként igyekeztek az ellenséges idegennek talált jogi (és természetes) személyeket a nemzetgazdaságból háttérbe szorítani, ahogyan azt jónak látták a nemzeti érdekekre hivatkozva.

GYURIS, ÁRPÁD

Die Reaktion des englischen und französischen (Privat-)Rechts auf feindliche Personen im Ersten Weltkrieg (Zusammenfassung)

In der Studie werden die Lösungen vorgestellt, die die Westmächte Großbritannien und Frankreich während des Ersten Weltkriegs in Bezug auf Bürger und Unternehmen anwandten, die aus den „feindlichen“ Ländern stammten und auf dem Territorium dieser zwei Länder lebten oder mit ihnen Handelsbeziehungen unterhielten. Der Erste Weltkrieg erschütterte sowohl die beiden westlichen Regierungen als auch die Öffentlichkeit und die Presse dort und löste eine deutliche Abneigung gegenüber den Zentralmächten aus. Die ersten Maßnahmen versuchten festzustellen, wer zur Kategorie „Feind“ gehörte und was mit ihnen geschehen sollte. Für Privatpersonen schien in dieser Situation die In-

ternierung die beste Lösung zu sein. Allerdings versuchte man, nicht nur gegen natürliche Personen, sondern auch gegen ausländische und feindliche juristische Personen vorzugehen. Die Definition dieser Gruppen erwies sich jedoch aus zwei Gründen als äußerst schwierige Aufgabe. Erstens war nicht klar, wann eine juristische Person als zu einer bestimmten Nation zugehörig galt, und zweitens hingen militärische Bemühungen oft von der Hilfe dieser feindlichen Ausländer ab. Juristische (und natürliche) Personen, die als feindliche Ausländer angesehen wurden, sollten nach eigenem Ermessen und im nationalen Interesse aus der Wirtschaft des Landes verdrängt werden.

The reaction of English and French (private) law to enemy persons in the First World War

(Abstract)

The study presents the solutions that the among the Western Powers, Great Britain and France, used to apply during the First World War in relation to citizens and business companies who came from the “enemy” countries and lived in the territory of the two countries, or had trade relations with them. The First World War shook both Western governments, as well as the public and the press, and this generated a clear antipathy towards the central powers. The first measures tried to determine who belonged to the category of the enemy and what should be done with them. For private individuals,

internment seemed to be the best solution in this situation. However, they tried to act not only against natural persons, but also against foreign and hostile legal entities. Defining these groups, nevertheless, has turned out to be an extremely difficult task, for two reasons. First, it was not clear when a legal person counted as belonging to a particular nation, and second, military efforts often depended on help by these hostile foreigners. They tried to sideline legal (and natural) persons found to be hostile aliens from the national economy, as they saw fit on the grounds of national interest.

Jegyzetek

- ¹ PICCIOTTO, Cyril, M.: Alien Enemy Persons, Firms and Corporations in English Law. *The Yale Law Journal*, Vol. 27. 1917. 2. sz. 167. p. DOI: <https://doi.org/10.2307/786154>.
- ² PEARSALL, Mark: Enemy aliens in Great Britain 1914–1919. *The National Archives. Blog*. 2017. március 24. <https://blog.nationalarchives.gov.uk/enemy-aliens-great-britain-1914-1919/2017/>; PANAYI, Panikos: Prisoners of War and Internees (Great Britain) – *World War I Enemy Alien Records*. 2020 <https://www.archives.gov/research/immigration/enemy-aliens/ww1>.
- ³ LOBBAN, Michael: Special issue the Great War and private law: Introduction: The Great War and Private Law. *Comparative Legal History*, 2014 (2). 2. sz. 27. p. (<https://eprints.lse.ac.uk/61612/1/introduction%20%20the%20great%20war%20and%20private%20law.pdf>) DOI: <https://doi.org/10.5235/2049677X.2.2.163>.
- ⁴ LOBBAN 2014. 29. p.
- ⁵ CAGLIOTI, Daniela L.: *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War*. Cambridge, 2020. Cambridge University Press, 17. p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108776493>.
- ⁶ CAGLIOTI 2020. 18. p.
- ⁷ PANAYI, Panikos: Prisoners of War and Internees (Great Britain). *International Encyclopedia of the First World War*. 2020. december 2. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners_of_war_and_internees_great_britain.
- ⁸ PICCIOTTO 1917. 174–175. p.
- ⁹ BIRD, John Clement: *Control of Enemy Alien Civilians in Great Britain, 1914–1918*. London, 2015. Routledge, 27. p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315718491>.
- ¹⁰ Memo., HO to CID, 23 May 1910, CAB 17/90.
- ¹¹ BIRD 2015. 27. p.
- ¹² DORNEL, Laurent: *Les étrangers dans la Grande Guerre*. 2014. La Documentation française, 978-2-11-009832-0. hal-01772769. <https://hal.science/hal-01772769/document>. 5. p.
- ¹³ MARTÍNEZ, Manuel Galvis: Internment of Enemy Aliens during the World Wars. *American Journal of Legal History*, Vol. 61. 2021. 2. sz. 211–234. p. DOI: <https://doi.org/10.1093/ajlh/njab006>; PEARSALL 2017.
- ¹⁴ CAGLIOTI 2020.
- ¹⁵ PEARSALL 2017.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ BIRD 2015. 164.p.
- ¹⁹ PANAYI 2020.
- ²⁰ BIRD 2015. 218. p.
- ²¹ Uo.
- ²² Uo. 215. p.
- ²³ Uo. 216.p.
- ²⁴ Uo. 79.p.
- ²⁵ PEARSALL 2017.
- ²⁶ BIRD 2015. 131. p.
- ²⁷ PANAYI 2020.
- ²⁸ Kép forrása: *Az Érdekes Ujság*, 1919. (október 2.) 39. sz. 2. p. Arcanum Újságok.
- ²⁹ DORNEL 2014. 6. p.
- ³⁰ JONES, Heather: Prisoners of War (Belgium and France). *International Encyclopedia of the First World War*. 2015. július 15. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners-of-war-belgium-and-france/>.
- ³¹ DEROUCHE, Sylvie – CHAILLAN, Lucie – DELAYE, Jean-Marc: Les étrangers pendant la 1ere guerre mondiale. *Archi ’classe*, 2016, 30. sz. 33. p. https://www.archives04.fr/depot_ad04v3/articles/787/les-et-rangers-1er-guerre-mondiale_doc.pdf.
- ³² JONES 2015.
- ³³ Uo.
- ³⁴ GIBSON, Craig: *Behind the Front. British Soldiers and French Civilians, 1914–1918*. Cambridge, 2014. Cambridge University Press, 331. p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139020381>.
- ³⁵ DEROUCHE 2016. 31. p.
- ³⁶ DORNEL 2014. 7. p.
- ³⁷ DEROUCHE 2016. 31. p.
- ³⁸ DORNEL 2014. 7. p.
- ³⁹ Kép forrása: SPECTATOR: Fehér kolostor – Jegyzetek Kuncz Aladár könyvéről. *Pásztortűz*, 1931. (június 14.) 12. sz. 292. p., Arcanum Újságok.
- ⁴⁰ DORNEL 2014. 12. p.
- ⁴¹ Uo. 13. p.
- ⁴² JONES 2015.
- ⁴³ Uo.
- ⁴⁴ PEARSALL 2017.; STIBBE, Matthew: Enemy Aliens and Internment. *International Encyclopedia of the First World War*. 2014. október 8. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/enemy_aliens_and_internment.
- ⁴⁵ MACMILLAN, Catharine: English Contract Law and the Great War: The Development of a Doctrine of Frustration *Comparative Legal History*, 2014. 2. sz. 282. p. DOI: <https://doi.org/10.5235/2049677X.2.2.278>.

- ⁴⁶ Contracts with Alien Enemies. HC Deb 17 September 1914 vol 66 cc997–1003. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/sep/17/contracts-with-alien-enemies>.
- ⁴⁷ BIRD 2015. 9. fejezet.
- ⁴⁸ LOBBAN 2014. 24. p.
- ⁴⁹ Uo. 29. p.
- ⁵⁰ BIRD 2015. 282–283. p.
- ⁵¹ MACMILLAN 2014. 285–286. p.
- ⁵² Uo. 300. p.
- ⁵³ LOBBAN 2014. 25. p.
- ⁵⁴ DEROUSSIN 2014. 197. p.
- ⁵⁵ Uo. 196. p.
- ⁵⁶ CABRILLAC 2014. 109. p.
- ⁵⁷ Vö. Conseil d'Etat, du 9 décembre 1932, 89655 01000 01001, publié au recueil Lebon. *Légifrance. Le service public de la diffusion du droit*. <https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000007636689/>.
- ⁵⁸ LOBBAN 2014. 28. p.
- ⁵⁹ PICCIOTTO 1917. 170. p.
- ⁶⁰ Uo. 178. p.
- ⁶¹ LOBBAN 2014. 25. p.
- ⁶² BIRD 2015. 212. p.
- ⁶³ LOBBAN 2014. 25. p.
- ⁶⁴ BIRD 2015. 219. p.
- ⁶⁵ Uo. 215. p.
- ⁶⁶ Uo. 210. p.
- ⁶⁷ Uo. 216. p.
- ⁶⁸ Uo. 212. p.
- ⁶⁹ Uo. 216. p.
- ⁷⁰ PICCIOTTO 1917. 178. p.
- ⁷¹ LOBBAN 2014. 26. p.
- ⁷² THALLER, Edmond-Eugène: *Esquisse de réforme de la législation des étrangers particulièrement dans les rapports francoallemands individus et société*. Párizs, 1917. Rousseau et Cie, 6. p. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5651896s>.
- ⁷³ PILLET, Antoine: *La Guerre actuelle et le droit des gens*. Párizs, 1916. A. Pedone, 37. p. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5463231s.texteImage>.
- ⁷⁴ DEROUSSIN, David: The Great War and Private Law: A Delayed Effect. *Comparative Legal History*, Vol. 2. 2014. 2. sz. 197. p. DOI: <https://doi.org/10.5235/2049677X.2.2.184>.
- ⁷⁵ LOBBAN 2014. 28. p.
- ⁷⁶ PANAYI, Panikos: *Prisoners of Britain: German Civilian and Combatant Internees during the First World War*. Manchester, 2012. Manchester University Press, 300. p.
- ⁷⁷ DAVIS, Gerald H.: Prisoners of War in Twentieth-Century Economies. *Journal of Contemporary History*, Vol. 12. 1977. 4. sz. 623. p. DOI: <https://doi.org/10.1177/002200947701200401>.
- ⁷⁸ PANAYI 2012.
- ⁷⁹ Uo. 203. p.
- ⁸⁰ Uo. 212. p.
- ⁸¹ Uo. 111., 203., 206., 216. p.
- ⁸² PANAYI 2020. 202., 205. p.
- ⁸³ JONES, 2015.
- ⁸⁴ HULL, V. Isabel: *A Scrap of Paper*. Ithaca, New York, 2014. Cornell University Press, 305. p.
- ⁸⁵ KRAMER, Alan: Prisoners in the First World War. In SCHEIPERS, Sibylle (szerk.): *Prisoners in War*. Oxford, 2010. Oxford University Press, 82. p.
- ⁸⁶ JONES 2015.

